

— حمید عطائی نظری
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

دست نوشتی تازه یاب از موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی

۱۳۶-۱۲۹

دست‌نوشتی تازه یاب از موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی

حمید عطایی نظری

چکیده: نهج‌المسترشدين فی اصول الدین یکی از رساله‌های کلامی پراج علامه حلی است که برآن شروح متعددی نگاشته شده است. از میان آن شروح، شرح متکلم و منطق دان برجسته حلی، نصیرالدین کاشانی (قاشی) حلی (د: ۷۵۵ ه. ق.) زیر عنوان موصل الطالبین إلى شرح نهج‌المسترشدين اثری ارزشمند و بسیار حائز اهمیت است. تاکنون تنها سه نسخه از این کتاب شناخته شده بود؛ اما به تازگی راقم این سطور به نسخه‌ای دیگر از اثر دست یافت. در نوشتار حاضر، دست‌نوشته تازه یاب یاد شده که اکنون در یکی از کتابخانه‌های ترکیه نگهداری می‌شود معرفی می‌گردد.

کلید واژه: نهج‌المسترشدين فی اصول الدین، موصل الطالبین إلى شرح نهج‌المسترشدين، نصیرالدین کاشانی، کلام امامیه، حله.

A New-Found Manuscript of Mousel at-Tālebin by Nasir ad-Din Kāshāni

By: Hamid Atā'ie Nazari

Abstract: Nahj ol-Muštārshedin fi Osool ol-Din is one of Allāme Helli's most important theological treatises upon which various commentaries have been written. Among these commentaries, the one written by the famous theologian and logician Nasir al-Din Kashāni (Qāshi) Helli (d:755 AH) and titled Mousel at-Tālebin elā Sharh-e Nahj ol-Muštārshedin is a very valuable work. So far, only three copies of this book have been known; but recently, the writer of this article has discovered another version of the work. The present paper introduces the newly-found manuscript which is currently being held in one of the Turkish libraries.

Key words: Nahj ol-Muštārshedin fi Osool al-Din, Mousel at-Tālebin elā Sharh-e Nahj ol-Muštārshedin, Nasir al-Din Kashāni, Imami Kalām, Helle.

العثور على نسخة خطية من موصل الطالبين لنصيرالدين الكاشاني

حمید عطایی نظری

نهج‌المسترشدين فی أصول الدین هو عنوان أحد الرسائل الكلامية القيمة للعلامة الحلي، وله شروح عديدة من بينها شرح المتكلم وعالم المنطق نصير الدين الكاشاني الحلي (م ۷۵۵ هـ) الذي كتبه بعنوان موصل الطالبين إلى شرح نهج‌المسترشدين، الذي يعدّ من الآثار الثمينة والمهمة جداً.

وحتى وقت قريب لم تكن توجد من هذه الرسالة أكثر من ثلاث نسخ معروفة، إلا أن كاتب هذا المقال تمكن من العثور أخيراً على نسخة أخرى منه.

والمقال الحالي يتولى التعريف بهذه المخطوطة المكتشفة حديثاً والموجودة حالياً في إحدى المكتبات التركية.

المفردات الأساسية: نهج‌المسترشدين فی أصول الدین، موصل الطالبين إلى شرح نهج‌المسترشدين، نصيرالدين الكاشاني، كلام الإمامية، الحلة.

دست‌نوشتی تازه‌یاب از موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی

حمید عطائی نظری
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

پیش از این در مقاله‌ای که راقم این سطور به منظور معرفی نهج‌المسترشدین فی اصول‌الدین علامه حلی تحریر و منتشر کرد، شروح متعدّد نگاشته شده برای رساله‌ی نیز معرفی نمود. در آن نوشتار از جمله به شرح ارزشمند نصیرالدین کاشانی (قاشی) حلی (د: ۷۵۵ ه.ق.)، متکلم امامی برجسته ساکن حله و استاد دانشورانی همچون سید خیدر آملی (د: ۷۸۷ ه.ق.)، شمس‌الدین محمد بن صدقه حلی، سیدجلال‌الدین ابوالعزّ عبدالله بن شرف‌الدین شرف‌شاه علوی حسینی و ابن عتائقی حلی (د: ۷۹۰ ه.ق.)، با نام «موصل الطالبین إلى شرح نهج‌المسترشدین» اشاره شد. در آن هنگام تنها سه نسخه از این اثر شناخته شده بود که وصف آنها در همان مقال بیان شد. چندی پیش، صدیق فاضل جناب استاد علی فاضلی نسخه‌ای را در اختیارم نهادند که پس از بررسی دریافتم دست‌نوشتی دیگر از همین موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی است که پیش از این گویا هیچ‌کس ندیده است. در این یادداشت، در راستای تکمیل مطالب پیش‌گفته در باب موصل الطالبین به معرفی این نسخه تازه‌یاب می‌پردازم.

نسخه‌ی نویافته از این شرح، دست‌نوشتی است ضمن مجموعه‌ای خطی متعلق به کتابخانه حسن حسنی پاشا با شماره ۱۱۵۳ که هم‌اکنون در کتابخانه سلیمانیه در ترکیه نگهداری می‌شود. مجموعه خطی شماره ۱۱۵۳ حاوی چند اثر است که نخستین رساله مکتوب در آن، موصل الطالبین است. در هیچ‌جا نسخه، نه عنوان درست اثر ذکر شده است و نه اشارتی به نام نویسنده رفته است. تنها از طریق مقایسه متن اثر با سایر نسخه‌های موصل الطالبین می‌توان دریافت که این دست‌نوشته، نسخه‌ای است از شرح نصیرالدین کاشانی بر نهج‌المسترشدین موسوم به موصل الطالبین. در فهرست کتابخانه حسن حسنی پاشا از این نسخه با عنوان «نهج‌المسترشدین فی اصول‌الدین» یاد شده است. (نگرید: فهرست کتابخانه حسن حسنی پاشا، ص ۴۰) بر روی صفحه عنوان نسخه نیز نوشته شده است: «کتاب نهج‌المسترشدین فی اصول‌الدین علی مذهب الامامیه لا علی مذهب الأشاعرة و الماتریدیه» (نگرید: تصویر شماره ۱). کاتب این عبارت، که البته شخصی غیر از کاتب متن اثر است. نسخه حاضر دست‌نوشتی از نهج‌المسترشدین که بروفق مذهب امامیه نوشته شده، معرفی کرده است. از عبارت «لا علی مذهب الأشاعرة و الماتریدیه» می‌توان حدس زد کاتب صفحه عنوان، احتمالاً فردی غیر امامی بوده که در فضایی ستیانه می‌زیسته که مذهب اشعری و ماتریدی در آنجا رواج داشته است. بنابراین به احتمال زیاد این نسخه پس از کتابت، در محافل سنتی نگهداری می‌شده است. در همان صفحه عنوان نسخه و درست در زیر عنوان نسخه، نویسنده‌ای معاصر این دست‌نوشته را به اشتباه شرح نهج‌المسترشدین از فخرالمحققین (د: ۷۷۱ ه.ق.)، فرزند علامه حلی، معرفی کرده است. بر روی برگ پس از صفحه عنوان نسخه، در حاشیه بالایی و ظاهراً با همان خط سیاه صفحه عنوان، نیز به غلط مکتوب است: «حاشیه نهج‌المسترشدین فی الکلام» که البته روی کلمه «حاشیه» خط زده شده است.

چنان‌که بیان شد، مقایسه متن نسخه یادشده با سایر نسخ موصل الطالبین آشکار می‌سازد که این دست‌نوشته نه نسخه‌ای از متن نهج‌المسترشدین علامه حلی است و نه شرح آن از فخرالمحققین

العالمین». در حواشی نسخه نیز در مواضع مختلف، علائم بلاغ دیده می‌شود. در یک موضع، علامت بلاغ با این عبارت ثبت شده است: «بلغ مقابلهً بالنسخة التي كتب منها». این عبارت حاکی از آن است که مقابله این نسخه با دست‌نوشته اصل اثر نبوده است؛ امری که طبعاً از اهمیت و ارزش نسخه تا اندازه‌ای می‌کاهد.

متأسفانه انجامه نسخه فاقد اطلاعاتی درباره زمان و محل کتابت آن است و معلوم نیست که این نسخه کی و کجا نوشته شده است. در نسخه‌های دیگر این مجموعه هم، تا آنجا که بررسی شد، هیچ تاریخ کتابتی یافت نشد. با وجود این، از هیأت و کیفیت نسخه می‌توان حدس زد که این دست‌نوشته در قرن هشتم یا اوایل نهم هجری قمری استنساخ شده باشد.

بر روی برگ پس از صفحه عنوان نسخه، نام مالک نسخه «عیسی بن سلیمان» ذکر شده است که در واقع، همان کاتب نسخه نیز هست: «يثق بالله الواحد المتان مالكة عيسى بن سليمان» (نگرید: تصویر شماره ۴). در پایان یکی از رساله‌های کوتاه دیگری که در واپسین برگ‌های این مجموعه کتابت شده است نیز دوباره نام مالک مجموعه خطی ثبت گردیده است: «يثق بالله الواحد مالكة عيسى بن سليمان ابن عيسى العاملی الحارصی» (نگرید: تصویر شماره ۵). همچنین، در آخرین صفحه این مجموعه خطی که در آن یادداشت‌های پراکنده‌ای نوشته شده است، نام مالک مجموعه بدین نحو مکتوب است: «يثق بالله الواحد المتان عيسى بن سليمان بن عيسى الحارصی». (نگرید: تصویر شماره ۶)

یکی از امتیازات و ویژگی‌های این نسخه، حواشی مکتوب در بین سطور و اطراف پاره‌ای از صفحات نسخه است. این حواشی بردو گونه است: بخشی از آنها با همان خط متن کتابت شده است و نویسنده آنها همان کاتب نسخه است، اما شماری دیگر، حاشیه‌هایی است که با خطی متفاوت و البته متأخر از خط متن با رنگ سیاه در کناره‌ها و میان سطور نوشته شده است. (نگرید: تصویر شماره ۲) این حواشی که البته چندان هم پرشمار نیست در نسخه‌های دیگر موصل الطالبین وجود ندارد.

در مجموعه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه حسن حسنی پاشا به غیر از موصل الطالبین نصیرالدین قاشی رساله‌های گوناگون دیگری هم موجود است؛ از جمله، متنی کوتاه با عنوان «باب ما لا يجوز همزة فی القرآن» از ابوالفضل عبدالرحمن بن احمد بن الحسین الرازی،^۲ رساله‌ای یک برگی در علم قرائت، قسمتی کوتاه از کتاب

۲. در الأعلام زیکلی نام او بدین صورت آمده است: ابوالفضل عبدالرحمن بن أحمد بن

معروف به معراج الیقین،^۱ بلکه قطعاً رونوشتی است از موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی. بنابراین، عناوین ذکر شده بر روی صفحه عنوان نسخه و همچنین عنوان مذکور در فهرست کتابخانه حسن حسنی پاشا در خصوص هویت این نسخه هیچ‌یک درست نیست. احتمالاً همین عنوان‌های غلط، موجب ناشناخته ماندن این نسخه کهن از موصل الطالبین تا به امروز شده است.

نسخه، کامل است و ظاهراً هیچ افتادگی و نقصان عمده‌ای ندارد. تنها در برخی مواضع، نسخه آسیب‌دیدگی‌هایی جزئی دارد. خط نسخه در برگ‌های پایانی تغییر کرده و اندکی نامنظم‌تر شده است (نگرید: تصویر شماره ۳). این امر با احتمال قوی ناشی از تغییر کاتب نسخه است، یا بنا به احتمالی دیگر، در اثر تغییر در شیوه کتابت کاتب؛ یعنی در ابتدا و اواسط نسخه، کتابت با نظم و تأتی بیشتری صورت گرفته است، ولی در برگ‌های پایانی با شتاب و تعجیل افزون‌تر (مقایسه کنید: تصاویر شماره ۲ و ۳). کتابت نسخه چندان استوار و دقیق نیست و حتی در مواردی اغلاط آشکاری در نسخه دیده می‌شود مثل کتابت «الناس» به شکل «الناتن». با این وصف، نسخه مورد گفت‌وگو، هم به جهت قدمت و هم به سبب کامل بودنش، نسخه‌ای شایان توجه از اثر به شمار می‌آید که حتماً باید در تصحیح آن مورد استفاده قرار گیرد.

بر اساس ترقیمه نسخه، کاتب بخش دوم این دست‌نوشته، شخصی امامی مذهب به نام «عیسی بن سلیمان بن عیسی العاملی» است: (نگرید: تصویر شماره ۳)

فرغ من تعلیقه العبد الفقیر الذلیل الحقیق؟ من الذنوب عیسی بن سلیمان بن عیسی العاملی غفر الله له و لوالدیه و للمؤمنین آمین رب العالمین اختم بخیر یا کریم و صلی الله علی سیدنا.

کیش امامی کاتب از صلواتی که در پایان کتابت متن اثر نوشته است قابل فهم است: «و صلی الله علی سیدنا محمد المصطفی و عترته الطیبین الطاهرین و سلم تسلیماً».

در کنار انجامه، گواهی بلاغ و قرائت نسخه نوشته شده است که نشان می‌دهد کاتب، نسخه را از آغاز تا انجام با نسخه‌ای دیگر مقابله کرده است: «بلغ مقابله من أوله إلى آخره والحمد لله رب

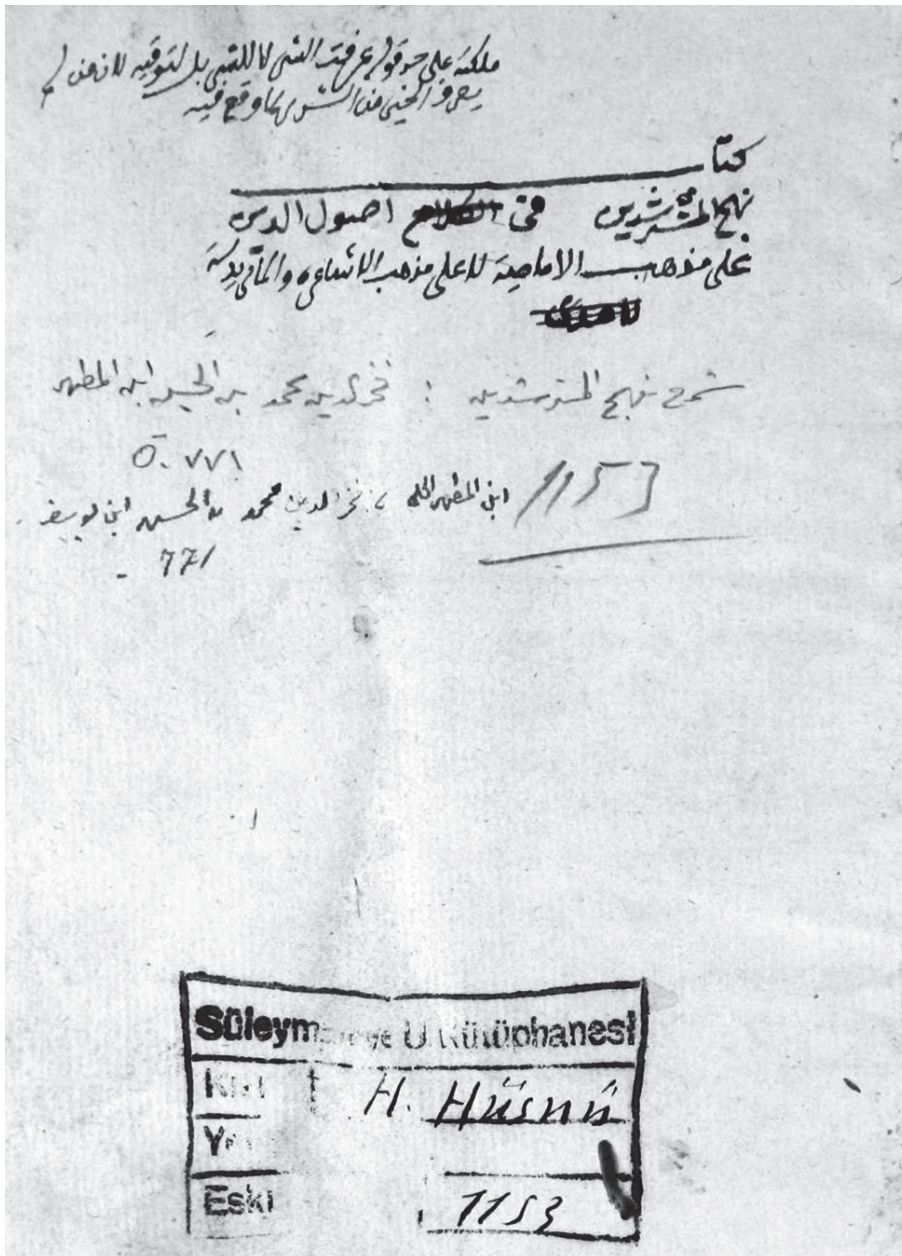
۱. معراج الیقین فی شرح نهج المسترشدين فی أصول الدین اثر محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلی (د: ۷۷۱ ه. ق.) ملقب به فخرالمحققین که آن را در تاریخ ۶ ربیع الآخر سال ۷۱۵ هجری به پایان برده است. این شرح به تازگی با تصحیح آقای طاهر التسلیمی از سوی مرکز اسلامی للدراسات الاستراتيجية وابسته به عتبة مقدسة عباسیه کریلا منتشر شده است.

الجنائز کافی شیخ کلینی، چند رساله کوتاه یکی چند صفحه ای در علم قرائت و بیان اصول تجوید قرآن از جمله قصیده ای از سخاوی در همین زمینه، چند روایت پراکنده از پیامبر اکرم (ص) و شماری روایت در باب فضائل امیرالمؤمنین (ع).

از حیث رده بندی تاریخی نسخ موصل الطالبین، نسخه تازه یاب پیشگفته، هم اکنون جایگاه دوم را در میان چهار نسخه شناخته شده از اثر دارد. این چهار نسخه به ترتیب عبارتند از:

۱. نسخه کتابخانه ملی ملک به شماره ۱۶۲۹ که در ششم ربیع الأول سال ۷۹۱ هجری کتابت شده است.
۲. نسخه شماره ۱۱۵۳ کتابخانه حسن حسنی پاشا. که چنان که گفتیم. کتابت آن به احتمال قوی در نیمه دوم قرن هشتم یا اوایل قرن نهم هجری قمری صورت گرفته است.
۳. نسخه شماره ۱۴۶۶۲ کتابخانه آستان قدس رضوی که تاریخ استنساخ آن سال ۱۰۹۱ هجری قمری است.
۴. دست نوشت شماره ۶۵۳۶ کتابخانه آستان قدس رضوی که زمان کتابت آن به اواخر قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم هجری قمری بازمی گردد.

تصویر شماره ۱

شایان ذکر است که این دو نسخه رضویه، در فهرست فنخا به عنوان شروخی ناشناخته بر نهج المسترشدين معرفی شده اند؛ ولی در واقع، دست نوشت هایی از موصل الطالبین هستند.

موصل الطالبین نصیرالدین کاشانی هنوز به طبع نرسیده است؛ ولی از قرار مسموع، در دست تحقیق است و إن شاء الله به زودی منتشر خواهد شد.

۱. الحسن بن بندار العجلی الرازی (۳۷۰-۴۵۴ هـ. ق)؛ ظاهراً از عالمان علم قرائت و تجوید قرآن بوده و اثری با عنوان جامع الوقوف داشته است.

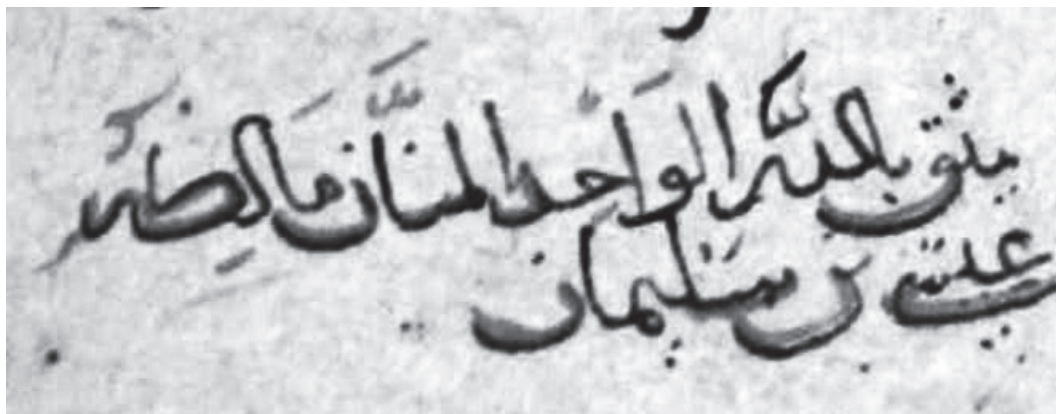
۲. نگرید: فنخا، ج ۲۰، ص ۹۱۴.

تصویر شماره ۲

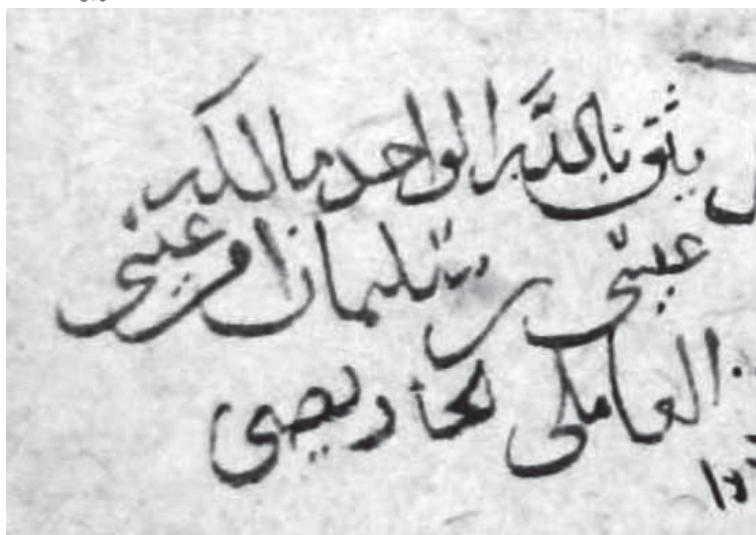
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِجِلْدِهِ كُتِبَ عَدَدُ
 الْحَدِيثِ بِالْمَقْدَمِ مِنَ الْجَنَّةِ وَالصَّلَاةُ الْمُرْتَدَّةُ فِي سَبِيلِ الصَّوَابِ فِي الْعَاشِ
 قَالُوا إِنَّ الصَّلَاةَ عَلَيْنَا مَحْمُودَةٌ لَمْ يَخُصَّ أَحَدٌ مِنَ الْخَطَاةِ فِي الْمَقَالِ وَالْفَعَالِ
الاطهار على كونهما... لم ان الحد هو التناهي على الفعل الجليل الاضمار
 من نهي عن... حدث الرجل على خسته وانجامه وهو لا يكون الا
 باللسان وحده... ما في الجملة لا يعمه ذوق الفعل بل لا يعمها على الثوب
 ودلالة الفعلية والحدوث والحدوث لله تعالى عيان عن الذات الموصوفه
 بجميع الحكايات... مبدأ الجبرح الموجد كالتقدي المخلص الحق في زدد
 الذين في القضاة... الضلال هو اعتقاد الباطل الحاصل عشره ولسا
 قال الله تعالى هو اني من كليها حمد على هاتين التخيير المرشد هو الذي
 حصل منه الارشاد وهو وجدان ما يقبل الى المطالب لما لا يفي
 الاشارة الى عباد الى طريق في سبب المحبة في الدنيا الى طريق
 سبب الجاه في الحق والطريق في سبب الجاه في الآخرة على قسدين
 عليه كما اعتقاد احد الله تعالى ووحدانية وصفاة النبوة
 والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم
 والاعتقاد لما كانت للاتباع عليهم السلام علم علمهم كسب
 سبب ارشادنا انا الى العباد الاخرى والى الصالح الذين
 وجب عليهم الاشارة لهم في الصلوات عليهم فليصل صلواتهم والايه
 واللام في صلواتهم في جميع اقسام الصلوات اذ هي من
الاطهار على كونهما... لم ان الحد هو التناهي على الفعل الجليل الاضمار
 من نهي عن... حدث الرجل على خسته وانجامه وهو لا يكون الا
 باللسان وحده... ما في الجملة لا يعمه ذوق الفعل بل لا يعمها على الثوب
 ودلالة الفعلية والحدوث والحدوث لله تعالى عيان عن الذات الموصوفه
 بجميع الحكايات... مبدأ الجبرح الموجد كالتقدي المخلص الحق في زدد
 الذين في القضاة... الضلال هو اعتقاد الباطل الحاصل عشره ولسا
 قال الله تعالى هو اني من كليها حمد على هاتين التخيير المرشد هو الذي
 حصل منه الارشاد وهو وجدان ما يقبل الى المطالب لما لا يفي
 الاشارة الى عباد الى طريق في سبب المحبة في الدنيا الى طريق
 سبب الجاه في الحق والطريق في سبب الجاه في الآخرة على قسدين
 عليه كما اعتقاد احد الله تعالى ووحدانية وصفاة النبوة
 والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم والتسليم

بالمحارب والمؤمن لا يخاف الله رسولاً له الكبر منوعاً إلا
 يلزم من نزع الجوزي عن المؤمن المصطفى صلى الله عليه وآله في نطقه كل
 مؤمن فيكون خبيراً ومع جزيماً لا يبيح القياس وأعلم أنه على القول بالانسان
 هو المصدق يتفرع حكماً أن الإيمان لا يقبل التبرؤ ولا النقصا ولا الخف
 ان صاحب الصبر من من مصر وخلاف للمعتزله في الحكم على الاول فان
 العمل الصالح داخل في الإيمان عند من ليس بكافر وتقبل الزناى والنقصا
 حينئذ يرباها العمل والفضانه واقفا في الثاني فلا يصلح الكبر عندهم
 ليس بكافراً ولا يثاب بالشهادتين وليس هو قائلاً لأنه لم يأت بالعمل الصالح
 وابتدأ من منزلة من التبرؤ اما الكفر فهو انكار ما علم بالضرورة بحج الرسول
 صلبه والفسق الغنى مطلق الخرج عن التبرؤ في الشرح الخرج او امر الله
 والتفاوت كما الكفر واطهار الايمان ثم الصكا والحد للاداء واخر اظهر
 وباطنا وصلى الله على سيدنا محمد المصطفى وجميع الطاهرين وسلم
 قد فرغ من تعلوه العبد العبد الدليل الحفر من نور
 عسى تسلما عسى العالم المحمد لله اوله
 وللمؤمن العالم اختم بختم
 والحمد لله رب العالمين

تصویر شماره ۴

تصویر شماره ۵

تصویر شماره ۶

